

आज्ञापत्र

जयश्री गणपती कांबळ सहा. प्राध्यापक राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

रामचंद्रपंत अमात्य—प्रणित— 'आज्ञापत्र' हा रा. चिं. हेरे यांनी संपादन केलेला १५१ पानांचा ग्रंथ आहे. एकूण ९ प्रकरणात आणि दोन भागात हा ग्रंथ विभागला आहे. रामचंद्र निळकंठ बावडेकर उर्फ रामचंद्रपंत अमात्य यांचा कालखंड १६५० ते १७१६ असा आहे. त्याचे आजोबा सोनदेव व वडील निळकंठ हे छ. शिवाजी महाराजांच्या सेवेत होते. त्यानंतर छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अष्टप्रधान मंडळात रामचंद्रपंतची अमात्य म्हणून नेमणूक करण्यात आली होती. जवळपास ३० वर्षे ते स्वराजाच्या सेवेत कार्यरत होते. १६८१—१६८९ या छ. संभाजी महाराजांच्या काळात ते सचिव म्हणून कार्यरत होते. हा कालखंड सोडला तर उर्वरित काळात त्यांनी अमात्य म्हणून आपले कर्तव्य बजावले होते. दरम्यान आपल्या ६६ वर्षांच्या आयुष्यात स्वराजाच्या पाच छत्रपती (छ. शिवाजी, छ. संभाजी, छ. राजाराम महाराणी ताराणी, छ. संभाजी दुसरा) च्या नियंत्रणाखाली त्यांना काम करण्याची संधी प्राप्त झाली होती. त्यामुळेच सेवेचा एक भाग म्हणजे त्यांनी लिहिलेले 'आज्ञापत्र'

छ. शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या स्वराजाचा फार मोठा लौकिक होता. नंतर मात्र या स्वराजाचा बेदिलकी माजून स्वराज्याला अवनत अवस्था प्राप्त झाली. स्वराजाची ही अवनत अवस्था पाहून छ. संभाजी दुसरा हे अत्यंत व्यथित झाले. आपल्या पुढच्या पिढीने पूर्वजांचा पराक्रम, शौर्य जाणून घेऊन तोडीस तोड कार्य करावे या भूमिकेतून जवळपास ३० वर्षे स्वराजाची सेवा करणाऱ्या आणि पाच छत्रपतींचा प्रत्यक्ष राज्यकारभार जवळून पाहिलेल्या रामचंद्रपंत अमात्य यांना छ. संभाजी यांनी आज्ञा केली की, त्यांनी राजकुमारांना स्वराज्य व नितीशास्त्र यांचे शिक्षण देऊन त्यांचे प्रबोधन करावे. तेव्हा आपल्यावर सोपविलेली कामगिरी चोख बजावण्याच्या भूमिकेतून त्यांनी आज्ञापत्र लिहिण्याची कामगिरी स्वीकारली. स्वराजाच्या सेवेशी केलेली शेवटची सेवा अशा पद्धतीने या ग्रंथाचे लिखाण त्यांच्याकडून झाले आहे. १७१५ ला आज्ञापत्र लिहिले गेले आणि पुढे १७१६ ला रामचंद्रपंत अमात्य यांचे निधन झाले.

सुरवातीलाच नमूद केल्याप्रमाणे 'आज्ञापत्र' नऊ प्रकरणात आणि दोन भागात विभागले गेले आहे. पहिला भागात प्रकरण एक व दोन मध्ये छ. शिवाजी महाराजांचा पराक्रम तपशीलवार नमूद करण्यात आला आहे. त्यामध्ये स्वराजावरती आलेलं प्रत्येक संकट छ. शिवाजी महाराजांनी किती शिताफीने परतावून लावले याची वर्णने यामध्ये आहेत. त्यानंतर छ. संभाजी महाराजांचा पराक्रमाबद्दल माहिती देण्यात आली आहे. छ. संभाजी महाराजांचा मृत्यूनंतर मराठीशाहीवर पेशवाईचा कसा प्रभाव वाढत गेला याचे वर्णन केले आहे.

भाग दुसरा प्रकरण तीन ते पत्रकरण नऊ मध्ये राजा, राज्यव्यवस्था, प्रधान याबाबत सविस्तर माहिती विशद करण्यात आली आहे.

१) राजा/ राज्यव्यवहार : राजा हा विष्णूचा अवतार समजला जातो. बळी तो कान पिळी किंवा मात्स्यन्याय यापासून लोकांना संरक्षण प्राप्त करून देण्यासाठी राजाने प्रमुख भूमिका बजावली पाहिजे असे नमूद केले आहे. दुर्बलांचे रक्षण करणे या प्रमुख भूमिकेतून एक प्रमुख नियंत्रक म्हणून राजाने कार्य केले पाहिजे. त्याच्यावर्तनात एकाधिकारशाही नसावी. तसेच केवळ स्वराज संपादन नाही तर प्रजेच्या हिताची कार्ये करावे. त्यांचे संरक्षण करणे ही स्वराजाची प्रमुख भूमिका असली पाहिजे. त्यासाठी योग्य व गुणी माणसांची निवड केली गेली पाहिजे. राजाने परंपरागत धर्मचरण व धर्मपालन करावे. ब्राम्हण, तपस्वी यांचा आदर करावा मात्र भोंदूर विश्वास ठेवू नये. राज्यात धर्मविरोधी वातावरण निर्माण होऊ नये याची काळजी घ्यावी. राजाकडे भूतदयावादी दृष्टिकोन असला पाहिजे. त्याने अंध, पंगू यांच्या उदरनिर्वाहाची सेवा केली पाहिजे. राजाने व्यसनाधिन असता कामा नये. तो चारित्र्यसंपन्न असला पाहिजे. राजाने अंतरंग राखावा पण राजाने कुणाच्याही आहारी जाऊ नये. राजाची १. प्रजा २. अधिकारी ३. संरक्षणाबाबतची भूमिका :

अ. प्रजा —

प्रजेला न्याय मिळवून देणे, त्यांचे पालन पोषण करणे ही प्रमुख भूमिका तसेच समानता या तत्वांचा राज्यकारभारात समावेश करावा राज्यातील प्रत्येक व्यक्तीचा यथोचित सन्मान झाला पाहिजे. म्हणजेच त्यांच्या गुणवत्तेनुसार त्यांची स्थाननिश्चिती केली पाहिजे. कोणावरही अन्याय होऊ देता कामा नये.

ब. अधिकारी/सेवक —

अधिकारी/सेवक राजाचा अविभाज्य भाग. मात्र एखाद्या सेवकाने काही गुन्हा केल्यास सेवकाचा दोष लगेचच उघड करायचा नाही. मात्र त्यास स्वचूक कळावी अशापद्धतीने वागणूक द्यावी तसेच गंभीर चूक केल्यास हयगय करायची नाही. एखाद्या सेवकाने चांगले काम केल्यास प्रोत्साहन द्यावे कौतुक करावे मात्र भूमी बक्षीस म्हणून देऊ नये. कारण राजा भूपती असतो. राजाने अशा जमीन बक्षीस देऊन दान केल्या तर त्याच्याजवळ जमीनच शिल्लक राहणार नाही. त्यामुळे एखाद्याच्या चांगल्या कामाचे कौतुक करताना त्यास बढती द्यावी, वेतनावाढ द्यावी तसेच अनुभवनिष्ठ माणसे पदरी बाळगावी.

१. स्वसंरक्षण :

राजाने कधीही निशस्त्र राहायचं नाही. त्याने सावधानातना बाळगली पाहिजे. गाफिल राहायचं नाही तसेच राजवाड्यातील नाजूक ठिकाणे, अंतःपूर, पाकगृह इ. ठिकाणी सावध भूमिका बाळगली पाहिजे. राज्याने शस्त्र चालविण्याची विद्या अवगत केली पाहिजे. राजाने एकाच गोष्टीत रमून जावू नये. राज्यात मनोरंजनाची

ठिकाणी असावी मात्र ती दरबारच्या जवळ नको. राजाने कला गुणांना वाव द्यावा, मात्र त्यात रममान होऊ नये. राजाने पदरी कवी, स्तुतीपाठक ठेवावे मात्र अतिस्तुती करणाऱ्यांपासून दूर रहावे. त्यामुळे राजाला स्वतःबद्दल कल्पना बदलून तो चूकीच्या गोष्टींच्या आहारी जाण्याची शक्यता असते.

२. मंत्री/प्रधान :

राज्याच्या नियोजनात सल्लामसलीतीसाठी मंत्री/प्रधान यांची भूमिका महत्त्वाची असते. राजाने निग्रह असावे. दिलेला सल्ला परिस्थिती पाहून स्वीकारावा न स्वीकारावा यासंबंधी निर्णय घ्यावा. सल्ला पाळलाच पाहिजे असे बंधन मात्र राजावर नाही तसेच प्रत्येक मंत्री/प्रधान यांनी दिलेल्या सल्ल्याकडे राजाने दुर्लक्ष ही करू नये. त्यामुळे हा घटक नाराज होण्याची शक्यता असते. बरोबरीच्या अधिकाऱ्यासमोर मंत्री/प्रधान यांची मानहानी करू नये. त्यामुळे हे अधिकारी नाराज झाले तर राज्यात बेबनाव निर्माण होऊन इतर माणसे शिरजोर होण्याची शक्यता असते. राजाने वतनदारांपासून नेहमी सावध रहावे. वतनदारांना परस्पर हातमिळवणी करू द्यायची नाही. स्नेह व दंड याच्या कात्रीत त्यांना ठेवलं पाहिजे.

३. दुर्ग :

राज्याचे संपूर्ण सार म्हणजे दुर्ग. राजाने नित्य नवीन दुर्ग संपादावे. तसेच किल्ल्याची गडाची व्यवस्था करणाऱ्या सेवेकरांची कुटुंबे ही गडापासून दूर असणाऱ्या लोकांचीच गडावर नेमणूक करावी. गडाकडे दुर्लक्ष करू नये. गडावर नैसर्गिक पाण्याचा साठा जरी असली तरी पाण्याच्या साठ्याची मुबलकता असली तरी त्याकडे कधीही दुर्लक्ष करू नये. धान्य साठवणूक, दारूगोळा/यांचा पुरेसा साठा गडावर असला पाहिजे. कुणालाही रिकामे ठेवू नये.

४. आरमार :

आरमाराने घेतलेली जागा सोडणार नाहीत याची दक्षता घेतली पाहिजे, किनारपट्टीची व्यवस्था, जहाजबांधणी याकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. शिवाय १. शत्रूची कधीही उपेक्षा करू नये. २. अंतर्गत शत्रूचीही उपेक्षा करू नये. ३. आजचं काम कधीही उद्यावर सोडू नये. ४. कोणत्याही घटनेमागचं मूळ शोधता आलं पाहिजे. ५. स्वराज्यामध्ये हेर माणसांची निवड केली पाहिजे हे करताना जात, धर्म अशा गोष्टींना थारा देऊ नये.

५. अर्थव्यवस्था :

राजाचा खजिना हे राज्याचे जीवन असते. खजिना कधीही रिता राहता कामा नये. कोणत्याही व्यक्तीच्या योग्यतेपेक्षा कमी किंवा योग्यतेपेक्षा जास्त मोबदला देऊ नये. त्यामुळे अनुक्रमे नाराजी व अपेक्षा वाढतात त्यातून चुकीच्या गोष्टींचा पायंडा पडू शकतो. तेव्हा प्रत्येकाचा उचित सन्मान केला जावा. राज्यात व्यापाराला उत्तेजन देण्यात यावे.

६. इंग्रज (टोपीकर) :

इंग्रजांचा उल्लेख टोपीकर असा करण्यात आला आहे. आपण त्यांच्या वाट्याला जायचं नाही, त्यांनी आपल्या वाट्याला जाऊ नये याची खबरदारी घ्यावी. त्यांना नेहमीची जागा देऊ नये. हे काही वरकड सावकार नव्हे. तर ते अप्रत्यक्ष राज्यकर्तेच आहेत. असे छ. शिवाजी महाराजांचे इंग्रजांच्या बाबत मत होते.

आज्ञापत्राबाबत चर्चा केल्यानंतर एक गोष्ट लक्षात येते की, आज्ञापत्र म्हणजे छत्रपतींची आज्ञा सांगाणारे राजपत्र होय. आज्ञापत्राच्या माध्यमातून छ. शिवाजी महाराजांच्या संपूर्ण राज्य प्रशासनाची कल्पना येते महाराजांनी समता, बंधुता, विकेंद्रीकरण, स्वातंत्र्य या हक्कांना प्रमाण माणून राज्यप्रशासन केल्याची प्रचिती येते. राजाने सृजनसृष्टीच निर्माण केली असे म्हटले जाते. तिच संकल्पना आज आपण छत्रपती शिवाजी महाराजांनी नवसमाज निर्मिती केली या स्वरूपात अभ्यासू शकतो समजावून घेवू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ:

१. खोले विलास— आज्ञापत्र, लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन तीसरी आवृत्ती २००७
२. कुलकर्णी अ.रा— आज्ञापत्र, डायमंड प्रकाशन प्रथम आवृत्ती २००७
३. ढेरें रा.चिं— रामचंद्रपंत्य अमात्यनिती स्वराज्यनिती, पदमगंधा प्रकाशन १९६०
४. जोशी प्र.न. — आज्ञापत्र अमात्यकृत